

Atatürk
Üniversitesi

Anadolu-Kafkasya İlişkileri
Araştırmalar Dizisi - 1

TARİH BOYUNCA ANADOLU GÜRCİSTAN İLİŞKİLERİ Sempozyumu

Editörler/Editorial Board

Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI
Dr. Öğr. Üyesi Rabia AKARSU
Elif YAVUZ
Elif YURTTAŞ

ANADOLU – KAFKASYA İLİŞKİLERİ ARAŞTIRMALARI DİZİSİ: 1

TARİH BOYUNCA ANADOLU - GÜRCİSTAN İLİŞKİLERİ Sempozyumu

Editörler / Editorial Board

Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI
Dr. Öğr. Üyesi Rabia AKARSU
Elif YAVUZ
Elif YURTTAŞ

Ankara - 2020

**TARİH BOYUNCA
ANADOLU - GÜRCİSTAN İLİŞKİLERİ
Sempozyumu**

Editörler / Editorial Board

Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI
Dr. Öğr. Üyesi Rabia AKARSU
Elif YAVUZ
Elif YURTTAŞ

Yayımlayan

Şükrü DEVREZ

Kapak Tasarım

Ufuk ÇETİNKAYA

Sayfa Tasarım

Dr. Öğr. Üyesi Cemal SEVİNDİ

Bilgin Kültür Sanat Şti. Ltd.
Selanik 2 Cad. 68/4 Kızılay - Ankara
Tel: 0312 419 85 67 / Sertifika no: 20193
www.bilginkultursanat.com / bilginkultursanat@gmail.com

ISBN: 978-605-06151-7-3

© Bilgin Kültür Sanat Yayınları
Yazarın ve yayınevinin yazılı olmadan
hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz.

Baskı:

Parkur Form Ofset Matbaacılık
Merkez San. Sit. 1341. Cad. No: 45
İvedik OSB, Yenimahalle - Ankara
Sertifika No: 42235

Sempozyum Bilim Kurulu

Prof. Dr. Fahriye BAYRAM	Pamukkale Üniversitesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Massimo CULTRARO	Palermo Üniversitesi, İTALYA
Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ	Atatürk Üniversitesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Haldun ÖZKAN	Atatürk Üniversitesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Yelda Ongun DEMİRAĞ	Başkent Üniversitesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM	Atatürk Üniversitesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU	Atatürk Üniversitesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Saliha KODAY	Atatürk Üniversitesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Mehmet ZAMAN	Atatürk Üniversitesi, TÜRKİYE
Prof. Dr. Elena ROVA	Ca' Foscari Venedik Üniversitesi, İTALYA
Prof. Dr. Damase MOURALIS	Rouen Üniversitesi, FRANSA
Prof. Dr. Ali Reza NOBERİ	Tarbiat Modares Üniversitesi, İRAN
Prof. Dr. Marina PUTURİDZE	Tiflis Devlet Üniversitesi, GÜRCİSTAN
Dr. Öğr. Üyesi Osman AYTEKİN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, TÜRKİYE
Dr. Öğr. Üyesi Zerrin KÖŞKLÜ	Atatürk Üniversitesi, TÜRKİYE
Dr. Claudia SAGONA	Melbourne Üniversitesi, AVUSTURALYA
Dr. Goderdzi NARIMANASHVILI	Gürcistan Ulusal Müzesi, GÜRCİSTAN

Bilimsel Danışma Kurulu

Prof. Dr. Çiğdem ÜNAL	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Gülpınar AKBULUT ÖZPAY	Cumhuriyet Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet BEŞE	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ZAMAN	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Nuriye GARİPAĞAOĞLU	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Serhat ZAMAN	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Ramazan SEVER	Giresun Üniversitesi
Prof. Dr. Lütfi ÖZAV	Uşak Üniversitesi
Prof. Dr. Faruk KAYA	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Prof. Dr. Selçuk URAL	Kafkas Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Haldun ÖZKAN	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Elena ROVA	Università Ca' Foscari Venezia
Prof. Dr. Marina PUTURİDZE	Tbilisi State University
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Fahriye BAYRAM	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. İhsan BULUT	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Aylin Ü. ERDEM OTMAN	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Atilla BATMAZ	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Emine ORHAN	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim Etem ÇAKIR	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet ÇAVUŞ	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Nebahat ARSLAN	Kafkas Üniversitesi
Doç. Dr. Alperen KAYSERİLİ	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Doç. Dr. Zerrin KARAKUZULU	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Erkan KONYAR	İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zerrin KÖŞKLÜ	Atatürk Üniversitesi
Dr. Goderdzi NARIMANASHVILI	National Museum of Georgia
Dr. Öğr. Üyesi Osman AYTEKİN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Giorgi TCHEISHVILI	Tbilisi State University
Dr. Claudia SAGONA	The University of Melbourne
Dr. Giorgi TCHEISHVILI	University of Bergen

SUNUŞ

Atatürk Üniversitesi, gerek sunduğu yüksek kalitedeki eğitim, gerekse gerçekleştirdiği etkinlikler ve yürüttüğü çalışmalarla, kurumsal kimliğine uygun bir misyonu hayata geçirirken, aynı zamanda maddî ve manevî kültürümüzü gelecek nesillere taşıyacak bir kültür hafızası oluşturmayı da önemli görevleri arasında saymaktadır. Türkiye'nin Kafkaslara, Türk dünyasına ve Ortadoğu'ya açılan kapısı Erzurum'da bulunan Üniversitemiz, bölgemizde bulunan kültür unsurlarının değerlendirilmesi başta olmak üzere, her alanda etkin bir rol ve etkin bir rehberlik vazifesi yüklenmiş ve bu doğrultuda sayısız önemli projeyi hayata geçirmiştir.

Turistik çekiciliğe sahip önemli kaynak unsurlar olan kültürel mirasın, bu bağlamda değerlerin korunması, hedeflenen kültür turizminin gelişiminin ve sürdürülebilirliğinin sağlanması Üniversitemiz için büyük önem taşımaktadır. Bölgemizin sahip olduğu coğrafî avantajlar, Üniversitemizin de içerisinde bulunduğu Erzurum'u birçok yönden zengin ve eşsiz kılmaktadır. Kurulduğu 1957 yılından bu yana bölgemizin zenginliğini toplumsal, kültürel ve bilimsel faaliyetlerle duyuran ve bu tür çalışmaları destekleyen Üniversitemiz, bu zenginliğin kıymetini her zaman bilmiş ve topluma kazandırmayı ilke edinmiştir.

Bölge halkının yararına olacak çalışmalarla ilgili yerel yönetimlerle işbirliklerini sürdüren Atatürk Üniversitesi, bu yönde atılan her türlü adımı destekleyen, vizyonu ve misyonu gereği yalnızca kendi bölgesi ile değil, komşu il, ilçe ve hatta ülkelerle de iş birliği içinde olmayı öncelikli görevleri arasında kabul etmektedir.

Bu bağlamda, Uzundere ilçemizin taşınmaz kültür varlıklarının belgelenmesinin ve tanıtılmasının hedeflendiği, Atatürk Üniversitesi ve Uzundere Belediyesi işbirliği ile gerçekleştirilen "Uzundere Kültür Envanteri Projesi"nin hayata

geçirilmesinde Üniversitemiz aktif görev üstlenmiştir. Bu işbirliğinin topluma ve bilim camiasına duyurulması, Üniversitemizin ilişkilerinin, sadece bölge ile sınırlı olmadığını, sınırları aşan bir boyuta sahip olduğunu göstermesi adına, 2018 yılı Ekim ayında "Tarih Boyunca Anadolu ve Gürcistan İlişkileri Uluslararası Sempozyumu" gerçekleştirilmiştir.

Atatürk Üniversitesi, gerçekleştirdiği yapısal dönüşümle yeni nesil bir dünya üniversitesi olma yolunda, bu tür disiplinler arası ve uluslararası ilişki temelli bilimsel organizasyonlara destek vermekten mutluluk duymaktadır. Üniversitemizin Arkeoloji, Sanat Tarihi, Tarih, Coğrafya ve Müzik Bilimleri bölümlerinin yer aldığı büyük bir ekiple yürütülen bu çalışmaların, bölgeye ve bölge ülkelere faydalı olacağına dair inancımız tamdır. Emeği geçenlere ve katılımcılara teşekkür ederim.

Prof. Dr. Ömer ÇOMAKLI
Atatürk Üniversitesi Rektörü

EDİTÖR ÖNSÖZÜ

ANADOLU – KAFKASYA İLİŞKİLERİ ARAŞTIRMALARI DİZİSİ - 1

TARİH BOYUNCA ANADOLU VE GÜRCİSTAN İLİŞKİLERİ

Mehmet IŞIKLI

Anadolu toprakları hepimizin de bildiği gibi tarihin hemen her döneminde önemli kültürlerle, uygarlıklara ve topluluklara hem yurtluk yapmış hem de geçiş rotası olmuştur. Bu durumun temel sebebi söz konusu toprakların sahip olduğu olağanüstü konumu nedeniyledir. Bu özellikli bölge Mezopotamya, İran, Kafkaslar ve Orta Anadolu gibi çok önemli kültür bölgeleri arasında kilit bir konuma sahiptir. Bu özellikli lokasyonda en büyük paylardan birini de dağlık Doğu Anadolu toprakları alır. Bu bölgelerin birbirleri ile bağlantısı her zaman bu zorlu coğrafya üzerinden gerçekleşebilmiştir. Bu nedenle de bölge hiçbir zaman önemini yitirmemiştir.

Bölgelerarası ilişkiler, günümüzde olduğu gibi antik çağlarda da uygarlıkların ve toplumların şekillenmesinde en temel faktördü. Bu ilişkiler bu günde, ülkelerin politikalarına, ekonomilerine, kültürel yapılanmalarına yön vermektedir. Bu bağlamda sınır topraklarında yer alan kentler ve o kentlerdeki kurumlar bu durumu inanılmaz bir avantaja çevirebilirler. Ülkemizin en köklü eğitim kurumlarından biri olan Erzurum Atatürk Üniversitesi bu vizyondan hareketle yereldeki birçok kurum ve kişi ile bu yönde önemli projelere imza atma eğilimindedir. Üniversitenin Edebiyat Fakültesi bünyesindeki Arkeoloji Bölümü bu bölgelerarası ilişkilerin geliştirilmesinde etkin rol alabilecek dinamik bir bölümdür. Çünkü Azerbaycan, Nahcivan, İran ve Ermenistan gibi bölge ülkeleri antik çağdan itibaren birçok kültür ve medeniyete ortak olarak ev sahipliği yapmıştır. Arkeoloji bilimi bu

açından çok zengin bir potansiyele sahiptir. Bu bakış açısı ile arkeolojik çerçevede “Anadolu-Güney Kafkasya İlişkileri Araştırmaları Dizisi” adı altında çalışmaların ve yayınların yapılmasına karar verilmiştir. Bu araştırma dizisinin ilk yayını aşağıda detaylı bilgisi verilecek olan Anadolu – Gürcistan İlişkileri eksenli bir uluslararası sempozyumda sunulan bildirilerin kitabı oluşturmaktadır.

Aynı zamanda söz konusu sempozyum yerel kurumların (belediye ve rektörlük gibi) ortak işler yapabileceğinin özel ve özgün bir örneğidir. Günümüzde yerel yönetimler sadece sınırları içerisindeki toplumların altyapı, sağlık, ulaşım gibi temel ihtiyaçlarını gidermekle sorumlu birimler olmaktan çıkıp, aynı zamanda onların kültürel, sanatsal ve bilimsel temelli projelerle gelişip zenginleşmelerinden de sorumludur. Bu sorumluluğun yerine getirilebilmesinde kurumlar arası ilişkiler ve kurumlar arası projeler lokomotif görevi görmektedir. Bu durumun en güzel örneklerinden biri Erzurum’da gerçekleştirilmiştir. Uzundere Belediyesi ve ülkemizin en köklü eğitim kurumlarından biri olan Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü “Uzundere Kültür Envanteri Projesini” hayata geçirmiştir. Uzundere Belediyesi’nin tarihe, doğaya ve kültüre karşı duyarlı tutumuna kayıtsız kalmayan Atatürk Üniversitesi’nin bilimsel desteği sayesinde bu özel proje hayat bulmuştur. Uzundere ilçesi, ülkemizin az sayıdaki “cittaslow” yerleşim yerlerinden biri olma unvanına sahiptir. Her iki kurum arasındaki işbirliği hem yöredeki turizm potansiyeli hem de doğal ve kültürel değerler konusunda farkındalık uyandırması açısından büyük önem taşımaktadır.

Uzundere Belediyesi ve Atatürk Üniversitesi işbirliğinde yürütülen “Uzundere Kültür Envanteri Projesi” kapsamında ayrıca “Tarih Boyunca Anadolu ve Gürcistan İlişkileri” uluslararası sempozyumu gerçekleştirilmiştir. Uzundere ilçesi, coğrafi konumu gereği Çoruh Vadisi yoluyla Kafkasya dünyasına, bilhassa Gürcistan’a açılan bir kapı durumundadır. Gürcistan ve Türkiye hemen her dönemde yakın ve yoğun bir ilişki içerisinde olmuştur. Günümüze kalan çok sayıdaki arkeolojik ve kültürel değer bu ilişkinin somut kanıtlarıdır.

Söz konusu sempozyum, kurumlar arası işbirliğini, disiplinler arası çalışma örneğini ve uluslararası ilişkileri güçlendirecek yönde bir organizasyon olması bakımından çok önemli bir adımdır. Doğu Anadolu Bölgesi’nin öncü üniversitesi olan Erzurum Atatürk Üniversitesi önderliğinde gerçekleştirilen “Tarih Boyunca Anadolu ve Gürcistan İlişkileri” uluslararası sempozyumu, farklı ülkeleri ve kültürleri bir araya getirmesi açısından önem arz etmektedir. Bu çerçevede önümüzdeki yıllarda bölge ülkeleri ile benzeri çalışmaların devam etmesi çok heyecan vericidir.

2018 Ekim ayında gerçekleştirilen bu sempozyum kapsamında yedi farklı

ülkeden yüzden fazla katılımcı bilimsel sunumlarını yapmıştır. Bu organizasyonla ülkemizin komşu ülke halkları ve kültürleri ile olan etkileşimlerinin gerek kültürel gerekse de bilimsel anlamda geniş kitlelere duyurulması amaçlanmıştır. Sempozyumda katılımcılar Arkeoloji, Sanat Tarihi, Tarih, Coğrafya gibi bilim alanlarından özgün nitelikteki bildirimleri ile yer almıştır. Sempozyum bildiri kitabı oluşturulurken makaleler Türkçe ve İngilizce olarak iki dilde kabul edilmiştir. Sempozyum kapsamında yer alan bildirimler geniş bir bilim kurulunun denetiminden geçtikten sonra kabul edilmiş ve bildiri kitabında yerini alabilmiştir. Bununla birlikte farklı ülkelerden katılımcıların olması farklı bakış açısı ve disiplinlerin varlığı makalelerin yazı dilinde ve imlasında bazı kaçınılmaz hataların oluşmasına da neden olmuştur. Bilim kurulunun denetimine ve editörlerin olağanüstü çabalarına rağmen gözden kaçan hatalar için anlayış beklerken bildiri kitabındaki tüm yazıların bilimsel, dil, imla ve etik bakımdan sorumluluğunun yazara ait olduğunu bir kez daha hatırlatmak isteriz.

Son olarak bu sempozyumun fikir aşamasından yayın aşamasına kadar emeği geçen tüm kişi, kurum ve kuruluşlara çok teşekkür ederken şüphesiz en çok teşekkürü Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü, Uzundere Belediye Başkanlığı hak etmektedir. Üniversitemiz rektörü Prof. Dr. Ömer Çomaklı geniş vizyonu ile projenin her aşamasında destekleyici bir rol üstlenmiştir. Kendilerine teşekkür ederiz. Ayrıca 2018 yılına kadar Uzundere Belediye başkanlığı görevini başarı ile sürdüren ve projenin her aşamasında büyük destek olan Sayın Halis Özsoy'a bilhassa teşekkür etmeliyiz. Ayrıca bu sürecin ilk aşamalarında bizlerle fikir ve görüşlerini paylaşan ülkemizin Tiflis Büyükelçisi Sayın Fatma Ceren Yazgan'a destek ve işbirliklerinden dolayı ayrıca çok teşekkür etmek isterim. Sempozyum aşamasında bizzat katılımı ile bizi güçlendiren Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nde müdür yardımcısı olan Sayın Ali Rıza Altunel'e de çok teşekkür ederiz.

Söz konusu sempozyum “Anadolu – Kafkasya İlişkileri Araştırmaları Dizisi'nin ilk bilimsel yayını olmakla öncü bir rolü de üstlenmiştir. Bölge ülkeleri ile devam edecek çalışmalar bu anlamda büyük bir bilgi birikiminin oluşmasını sağlayacak, bölgeler ve ülkeler arası ilişkilere bir dinamizm getirecektir. Temennimiz bu tarz bilimsel çalışmaların daha sonraki yıllarda yapılacak bu yöndeki çalışmalara örnek teşkil etmesi ve bir lokomotif görevi görebilmesidir.

Aralık - 2019
Erzurum

AÇILIŞ BİLDİRİSİ

Ali Rıza ALTUNEL

Kültür ve Turizm Bakanlığı

Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdür Yardımcısı

Sayın Vali, Sayın Rektör, Sayın Hocalarım, Değerli Akademisyenler, Gürcistan'dan gelen akademisyenler, hanımefendi ve beyefendiler, basınımızın güzide mensupları hepinizi saygı ile selamlarım. Böyle güzel, anlamlı ve bir o kadar da önemli hususu ele almak için bizi bir araya getiren ve bu programı düzenleyen başta Atatürk Üniversitesi'nin Sayın Rektörü Prof. Dr. Ömer Çomaklı Bey'e hassaten teşekkürlerimi iletirim. Ayrıca Edebiyat Fakültesi Dekanı Sayın Prof. Dr. Veyis Değirmençay'a ve bu organizasyonu düzenleyen, beni de sizlerle buluşturan Prof. Dr. Mehmet Işıklı'ya ve de Uzundere Belediye Başkanımız Sayın Hilmi Aktoprak'a şükranlarımı sunarken programın gerçekleşmesinde emeği geçen tüm kardeşlerime teşekkürü borç bilir, uzak yakın demeden koşup gelen herkese muhabbetlerimi sunarım.

Burada Gürcistan'dan gelen misafirlerimi Gürcüce selamlamak isterim.

.....

Kültür varlıklarının tespiti, korunması ve gelecek nesillere aktarılması uygar toplumların en önemli görevleri arasında yer alır. Geçmişini bilmeyen geleceğinden emin olamaz. Kafkasya, zengin kültürel potansiyeli ve engin coğrafyası ile birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Kadim medeniyetlerle kültürün yeşermesine ev sahipliği yapmış derin vadileri, yalçın tepeleri ve nice gizli hazineleri ile bir o kadar da farklı inanış ve kültürleri içinde barındırmış bir coğrafyadır. Hemen yeri gelmişken belirteyim: Kafkasya, İslam dinini de Hıristiyanlığı da daha en erken dönemde kabul eden ve kabul ettikleri dinler

için her türlü özveride bulunan, fedakâr, inançlı, kararlı ve bir o kadar da cesur toplumların yaşadığı coğrafyanın da aynı zamanda adıdır. Bugün çokça bilinmese de bu coğrafyada hem Hıristiyan hem de Müslüman din ve devlet adamları yetiştiği gibi çok önemli ibadet mekânları da inşa edilmiştir. Bu dinî mabetlerin asırlarca dimdik ayakta durduğu bir bölgedir Kafkasya.

Esefle ifade etmem gerekir ki bu coğrafyada yaşayan toplumlar olarak bugün bu eserlerin korunması ve yaşatılması hususunda gereken titizliği göstermediğimiz gibi atalarımızın türlü imkânsızlıklar ve zorluklar içinde vücuda getirdiği bu eserleri korumak, yaşatmak ve de gelecek nesillere aktarmak hususunda da hoyratça davranıyoruz ne yazık ki! Yetmezmiş gibi bir de maalesef yok olması için bin bir türlü entrikalar da tertip edilmekte. Yine üzülererek ifade etmem gerekir ki İslam Peygamberi Hz. Muhammed Mustafa (SAV) savaşlarda dahi diğer din mensuplarının ibadet mekânlarına, ağaçlara, hayvanlara, yaşlı ve kadınlara zarar vermeyi yasakladığı için asırlarca İslam'ın egemen olduğu topraklarda kiliseler, havralar dimdik ayakta durmuş ve bu dinlerin müntesiplerine hizmet etmişlerdir. Müslümanların egemenliğini kayb ettikleri bu topraklarda, ardından gelenler her biri ayrı sanat eseri olan camileri yakmış, yıkmış ve yok etmişler. Bir kısmı da sahipsiz kaldığı için maalesef virane hâle gelmiştir.

Sözlerimi burada toparlamadan önce Gürcistan ve Türkiye arasında imzalanan ortak protokol gereği Gürcistan'daki kültür varlıklarımızdan cami, medrese, türbe, hamam vb. yapılarla ilgili (birkaçını daha bir ay önce yaptığımız ziyaret esnasında yaptığımız incelemelerde şahit olduğum son durumları hakkında) birkaç tespitimi sizlerle paylaşmak isterim:

1. Osmanlı Arşiv kayıtlarında ve Evliya Çelebi'nin bize verdiği bilgiler çerçevesinde Tiflis merkezde beş adet, her biri diğerinden güzel caminin varlığı bilinirken maalesef bugün bu camilerden sadece Orta Çala Camii ayakta durmaktadır.
2. Maçahel'in bir köyünden Tiflis Etnografya Müzesine bütünüyle nakledilen kestane ve ceviz ağacından yapılan ve ağaç oymacılığının nadide örneği olan ahşap camii hem ibadete kapatılmış ve hem de adeta virane hâlde bırakıldığı için her tarafı akmış, yağmur ve rutubet sonucu adeta yok olmaya mahkûm bırakılmış bulunuyor.
3. Ahıska şehrinde bulunan Ahmediye Camii yine arşiv kayıtlarında incelediğimiz kadarıyla kale içindeki muhteşem duruşuyla boy gösterirken bugün maalesef kaybettiği minaresine, işlemeli minberine ve yıllarca ilim irfan membaı olan kürsüsüne adeta hasretle kavuşacağı günü bekliyor.

4. Programa alındığı ve Gürcistan makamlarına ziyaret programı öncesinde görmek istediğimizi bildirdiğimiz hâlde bugünkü hâlinin ne olduğunu görme fırsatı bile verilmemiş Mohe Camii'ni de burada zikretmek durumundayım. Yoksa kültür ve medeniyetimizin bir başka eserine de ben hoyratlık yapmış olurum.
5. Yıllardır Gürcistan'a her gidiş ve gelişimde içinin ne hâlde olduğunu görme merakı ile yanıp tutuştuğum Kobuleti Camii'nin kapısından da mahzun ve boynu bükük döneceğim endişesi ile gittiğimde kapısı bu defa açıldı. İçeride gördüğüm manzara bana ayrı bir hüznün yaşattı. Çünkü içerisi sanki İslam medeniyetine bir asra yakın hizmet etmemiş gibi, yapılaş amacından çok uzak bir amaçla kullanılmakta. Camii hüznle bizleri karşılarken huşu içinde Kur'an okuyan ve namaz kılan Müslümanları beklerken adeta hasretle döktüğü gözyaşları sonucu rutubetlenmişti.
6. Acara bölgesindeki köy ve kasabalarda yine arşiv kayıtlarımızdan edindiğimiz bilgilere göre 300'ün üzerinde cami ve medreseden günümüze kalan birkaçının daha şu anda ne hâlde olduğuna şahitlik etmek üzere Skavriko Köyüne gittik. Osmanlı medeniyetinin zarafet nişanelerini her türlü doğal tahribata rağmen göğsünde taşıyan Skavriko Köyü Camii, bir yönden etrafını kuşatan mezarlara inat ben buradayım ve koca bir medeniyeti tek başına da olsa temsil nöbetime devam edeceğim der gibiydi.

Aslında bu yazıda daha birçok cami ve medresenin hikâyesine yer verebilirdim. Ancak asıl vurgulamak istediğim husus, iki ülke arasında imzalanan ve hayata geçirmek için çabaladığımız Protokol'le ülkemizin ve dost, komşu ülke Gürcistan'ın kültürel varlıklarını ayakta tutmak ve canlandırmak amaçlanmaktadır. Burada övünçle belirtmem gerekir ki Gürcü kökenli kültür varlıklarından iki tanesi ülkemiz kaynaklarından milyonlarca dolar harcanarak restore edilmiş ve sıradaki Oşki Kilisesinde de restorasyon çalışmalarına başlamış bulunmaktayız.

Gönül, dost komşu ülke Gürcistan yönetiminin de yukarıda durumlarını arz ettiğim eserleri Protokol gereği bir an önce restore etmeye başlamasını istiyor.

YERELDEN EVRENSELE ULUSLARARASI ANADOLU GÜRCİSTAN İLİŞKİLERİ SEMPOZYUMU

Son yıllarda yerel yönetimlerin misyonu ve vizyonu tekrar düzenlenirken bu birimlerin sadece sınırları içerisindeki toplumların altyapı, sağlık, ulaşım gibi temel ihtiyaçlarını gidermekle sorumlu birimler olmadıkları, aynı zamanda onların kültürel, sanatsal ve bilimsel temelli projelerle her yönden zenginleşmelerinden de sorumlu olduklarının altı çizilmektedir. Biz Uzundere Belediyesi olarak bu perspektiften hareketle yöremizdeki tarihi, doğal ve kültürel değerleri harekete geçirecek; var olan potansiyeli güçlendirecek projelere yönelme eğilimindeyiz. İlimizin turizm açısından sınırlı bir zenginliğe ve potansiyele sahip olduğu bilinen bir gerçektir. Aynı zamanda bilindiği gibi ilçemiz, ülkemizin az sayıdaki “*cittaslow*” yerleşim yerlerinden biri olma unvanına sahiptir.

Bugün bölge turizmi açısından ulaşılan nokta yeterli olmaktan uzaktır. Sahip olunan potansiyellerin harekete geçirilebilmesi açısından bağlı olduğumuz ildeki bilimsel ve akademik kuruluşlarla olan işbirliğini her zaman öncelikli gördük. Bu bakış açısından hareketle 2018 yılı içerisinde Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü ile bir protokol anlaşmasına imza attık. Bu anlaşma gereği Atatürk Üniversitesi’nden 27 kişilik bir bilim ekibiyle beraber “*Uzundere Kültür Envanteri Projesi*”ni başlattık. Bu kapsamda 2018 yılı içerisinde gerçekleştirilen çalışmalarla yöremizdeki onlarca arkeolojik, tarihsel ve kültürel birim incelenerek bilimsel bir yayın haline getirilip bilim dünyasına elinizdeki bu kitap ile sunulmuştur.

Bu projenin bir diğer aşaması da 2018 yılı Ekim ayı içerisinde gerçekleştirilen uluslararası sempozyumdur. İlçemiz coğrafi konumu gereği Çoruh Vadisi yoluyla Kafkasya dünyasına, bilhassa Gürcistan’a açılan bir kapı durumundadır. Biz belediye yönetimi olarak Gürcistan ile olan ilişkilerimize her zaman özel

bir önem ve özen göstermişizdir. Bu noktalardan hareketle söz konusu proje kapsamında Uzundere Kültür Envanteri kitabının ve Uluslararası Anadolu Gürcistan İlişkileri sempozyumu gerçekleşmesine destek vermekten büyük bir mutluluk ve heyecan duyduk. Bu kültür envanteri projesi ve onun kapsamında yapılan söz konusu uluslararası sempozyum, kurumlar arası işbirliğini, disiplinler arası çalışma örneğini ve uluslararası ilişkileri güçlendirecek bir organizasyon olması bakımından çok önemli bir adımdır. Biz, Uzundere Belediyesi olarak bu projenin hayata geçmesinde emeği olan tüm kişi, kurum ve kuruluşlara destek ve işbirliklerinden ötürü çok teşekkür ediyoruz.

M. Halis ÖZSOY
Uzundere Belediye Başkanı
(2004-2018)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- Kafkasya'dan Anadolu'ya Üzüm ve Şarabın Öyküsü*1
Story of Grapes and Wine from Caucasus to Anatolia
Ahmet UHRİ
- Mühimme Defterlerinde Osmanlı-Gürcü İlişkileri (1698-1703)* 11
Ottoman-Georgian Relations in Mühimme Defters (1698-1703)
Ali İrfan KAYA
- Erzurum-Uzundere'de Peyzaj Arkeolojisi: Çamlıyamaç Köyü ve Çevresinin Arkeolojik ve Kültürel Peyzajı Üzerine Bir Ön İnceleme ve Ön Değerlendirme*31
Landscape Archaeology in Erzurum: A Preliminary Investigation and Assessment of the Archaeological and Cultural Landscape of the Çamlıyamaç Village and Its Vicinity
Buket BEŞİKÇİ - Tefik Emre ŞERİFOĞLU
- Uzundere (Erzurum) İlçesindeki Köy Yerleşmelerinin Coğrafi Özellikleri İle İlgili Bir İnceleme*.....43
A Study on the Geographical Features of Village Settlements in Uzundere (Erzurum) Province
Cemal SEVİNDİ - Ferdi AKBAŞ
- Forty Years of Archaeological Fieldwork in the Highlands of Eastern Turkey, Georgia and Beyond*.....59
Doğu Türkiye, Gürcistan ve Ötesinin Dağlık Bölgelerinde Arkeolojik Araştırmalarla Geçen Kırk Yıl
Claudia SAGONA
- Obsidian Sourcing and Prehistoric Exchanges in Anatolia, Caucasus and Western Asia*87
Doğu Anadolu, Kafkasya ve Batı Asya'da Obsidyen Kaynakları ve Prehistorik Değişimler
Damase MOURALIS

<i>Earthquakes in the Region of East Anatolia According to the Georgian and Armenian Sources from the Late Antiquity up to the 19th Century</i>	105
<i>Geç Antik Çağdan 19. Yüzyıla Kadar Gürcü ve Ermeni Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu Bölgesindeki Depremler</i>	
<i>Darejan KLDIASHVILI - Maia DIASAMIDZE</i>	
<i>Issues for Localization of the “Tariuni” Land</i>	121
<i>“Tariuni Ülkesi”nin Coğrafi Sorunu</i>	
<i>Dimitri NARIMANISHVILI</i>	
<i>Georgia and Anatolia in the 4th and 3rd Millennia BC Which Relations ?</i>	137
<i>MÖ 4. ve 3. Binyılda Gürcistan ve Anadolu: İlişkiler ?</i>	
<i>Elena ROVA</i>	
<i>Uzundere Eski Han</i>	161
<i>Uzundere Old Caravanserai</i>	
<i>Esra HALICI</i>	
<i>Ani'nin Gürcü Dönemi (Mkhargrdezeli/Zakarid Ailesi)</i>	177
<i>Georgian Period of Ani (Mkhargrdezeli/Zakarid Family)</i>	
<i>Fahriye BAYRAM</i>	
<i>Southern Caucasus and Eastern Anatolia in the Late Bronze. A Combined Approach to the Study of the Connections Between These Two Areas</i>	201
<i>Geç Tunç Çağında Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu. Bu İki Bölge Arasındaki Bağlantıların Çalışmasına Kombine Bir Yaklaşım</i>	
<i>Francesco BIANCHI</i>	
<i>Georgian-Byzantine Relations in the 10th c. AD: Problems of Borders and Borderlines</i>	223
<i>X. Yüzyıl Bizans-Gürcü İlişkileri: Sınırlar ve Sınır Bölgesi</i>	
<i>George NARIMANISHVILI</i>	
<i>Sanctuaries and Sacred Space in the Bronze Age South Caucasus</i>	229
<i>Tunç Çağı Güney Kafkasya'sında İbadethaneler ve Dini Alanlar</i>	
<i>Goderdzi NARIMANISHVILI - Nino SHANSHASHVILI</i>	
<i>Goderdzi Pass Old Settlements in the System of Connecting Roads of Mtkvari (Cyrus) and Chorokhi Basins</i>	249
<i>Mtkvari (Kura) ve Çoruh Vadilerinin Bağlantı Yolları Sisteminde Goderdzi Geçidi Eski Yerleşimleri</i>	
<i>Goderdzi NARIMANISHVILI - Nugzar MGELADZE</i>	

Erken Demir Çağ'da Doğu Anadolu ve Gürcistan İlişkileri	259
<i>The Relationship Between Eastern Anatolia and Georgia in the Early Iron Age</i> Gulan AYZ	
2018 Yılı Öşki Manastırı Kazı ve Yapı Güçlendirme Çalışmaları	283
<i>Excavation and Structural Strengthening Works of the Oshki Monastery in the year of 2018</i> Gülşah ALTUNKAYNAK	
Bizans'tan Gürcü Sanatına Baniler ve Sunu Sahneleri (İstanbul-Tao-Klardjeti)	303
<i>Art Builders and Presentation Stages (Istanbul-Tao-Klardjeti) from the Byzantine to the Georgian</i> Hasan BUYRUK	
Oshki: Architecture and Historic Context	321
<i>Öşki Kilisesi: Mimarisi ve Tarihi</i> Irene GIVIAHVILI	
Karışık Tip Eski Bir Heyelan Kompleksi: Kirazlı-Altınçanak Heyelanına (Uzundere-Erzurum-KD Türkiye) Dair İlk Jeomorfolojik Bulgular ve Heyelanın Morfometrik Özellikleri	339
<i>An old landslide complex of mixed type: the first geomorphological findings of Kirazlı-Altınçanak landslide (Uzundere-Erzurum/NE Turkey) and the morphometric properties of the landslide</i> İbrahim KOPAR - Cemal SEVİNDİ	
Güney Kafkasya - Anadolu Geç Acheulian Dönem Taş Alet Kültürü: Gürgürbaba Tepesi Örneği, Van, Türkiye	359
<i>South Caucasus – Late Acheulian Assemblages of Anatolia: Sample from Gürgürbaba Hill, Van, Turkey</i> İsmail BAYKARA - Birkan GÜLSEVEN - Berkay DİNÇER- Serkan ŞAHİN	
Research of Georgian-Turkish Relationships (Tsu Institute of Ethnology)	379
<i>Tiflis Devlet Üniversitesi Etnoloji Enstitüsü'ndeki Gürcü-Türk İlişkilerinin Araştırılması</i> Ketevan KHUTSISHVILI	

<i>The Interpreting of Cultural Environment of Period Between the End of the Trialeti Culture and the Beginning of the Late Bronze Age</i>	387
<i>Trialeti Kültürünün Sonu ve Geç Tunç Çağı Başlangıcı Arasındaki Sürecin Kültürel Çevresinin Yorumlanması</i> <i>Marina PUTURIDZE</i>	
<i>Uzundere İlçesinin Turizm Potansiyeli</i>	399
<i>Tourism Potential of Uzundere District</i> <i>Mehmet ZAMAN - Cemal SEVINDI - Salih BIRINCI</i>	
<i>Uzundere’de Yer Alan Ahşap Destekli Üç Camii</i>	413
<i>Three Mosques with Wooden Posts in Uzundere</i> <i>Muhammed Emin DOĞAN</i>	
<i>Traditonal Farming and Everyday Living in Chorokhi Valley</i>	435
<i>Çoruh Vadisi’nde Geleneksel Çiftçilik ve Gündelik Hayat</i> <i>Nodar SHOSHITASHVILI</i>	
<i>Memorable and Family Type Ottoman Written Sources in Chorokhi Gorge</i>	443
<i>Çoruh Vadisindeki Osmanlı Anıt ve Aile Belgeleri</i> <i>Nugzar MGELADZE - Temur TUNADZE</i>	
<i>MS I. ve II. Yüzyıllarda Roma’nın Doğu Karadeniz ve Güney Batı Kafkasya’daki Askerî Varlığı</i>	449
<i>Rome’s Military Presence in the Eastern Black Sea and the South West Caucasus in the 1st and 2nd centuries AD</i> <i>Osman EMİR</i>	
<i>Tao-Klarceti Bölgesi’nin Türk- Gürcü Tarihi Açısından Önemi</i>	473
<i>Importance of Tao-Klarjeti Region in Terms of Turkish- Georgian History</i> <i>Ömer SUBAŞI</i>	
<i>Erzurum/Uzundere İlçesi Dikyar Mahallesi’nde Bulunan Geleneksel Evler</i>	489
<i>Traditional Houses in Dikyar Mahallesi of Uzundere District of Erzurum</i> <i>Raziye Çiğdem ÖNAL</i>	
<i>Traditional Being and Culture of Ethnic Georgians in Parkhali Valley (Republic of Turkey, Yusufeli District)</i>	513
<i>Parhal Vadisi Etnik Gürcülerinin Geleneksel Yaşamı ve Kültürü (Yusufeli İlçesi, Türkiye Cumhuriyeti)</i> <i>Rozeta GUJEJANI</i>	

<i>Murgul İlçesinde Yer Adları Bakımından Coğrafi Bir İnceleme</i>	533
<i>A Geographical Analysis Concerning the Names of Places in Murgul District</i>	
<i>Saliha KODAY - Yusuf KIZILKAN</i>	
<i>Orta Çağ Gürcü Kültürünün Ardahan'daki İzleri</i>	543
<i>Traces of Medieval Georgian Culture in Ardahan</i>	
<i>Sami PATACI</i>	
<i>Mulberry: A Traditional Fruit from Uzundere</i>	567
<i>Dut: Uzundere'den Geleneksel Bir Meyve</i>	
<i>Sezai ERCİŞLİ - Gürsel ÖZKAN</i>	
<i>Uzundere Bölgesinde Yabani Yenilebilir Meyve Biyoçeşitliliği: Önemli Bir Kültürel Miras Unsuru</i>	573
<i>Wild Edible Fruit Diversity in Uzundere District: As an Important Part of Cultural Heritage</i>	
<i>Sezai ERCİŞLİ - Gülçe İLHAN - Halil İbrahim SAĞBAŞ - Gürsel ÖZKAN</i>	
<i>Roma İmparatorluğu'nun Kuzeydoğu Sınır Kenti: Satala</i>	581
<i>Satala: A Northeastern Frontier City of Roman Empire</i>	
<i>Şahin YILDIRIM</i>	
<i>Öşki Manastır Kilisesi'ndeki Taş Süsleme Teknikleri ve Uygulama Yöntemleri Üzerine Bir Değerlendirme</i>	607
<i>The Stone Decorating Techniques on the Church of Oshki Monastery and an Evaluation on its Application Methods</i>	
<i>Osman AYTEKİN - Tahsin KORKUT</i>	
<i>The Analysis of the Burial Customs of Eastern Anatolia Region and Georgia in Kura-Araxes Period</i>	625
<i>Doğu Anadolu Bölgesi ve Gürcistan'ın Kura-Aras Dönemi Ölü Gömme Geleneklerinin Analizi</i>	
<i>Umut PARLITI</i>	
<i>Nahçıvan Tepe'de Arkeolojik Araştırmalar</i>	651
<i>Archaeological Investigations at Nakhchivan Tepe</i>	
<i>Fizze KULİYEVA - Veli BAHŞELİYEV</i>	

Çanak Çömlek Gelenekleri Işığında Erken ve Orta Tunç Çağı'nda Doğu Anadolu ve Gürcistan'ın Kültürel İlişkileri	669
<i>In the Light of Pottery Tradition Cultural Realationship Between Eastern Anatolia and Georgia in Early and Middle Bronze Age</i>	
Perisa Teimourpour TORABİ - Veli BAHŞELİYEV	
19. Yüzyılın 30'lu Yıllarında Taoskari (Olur)	689
<i>Taoskari (Olur) in the 30s of 19th Century</i>	
Zaza SHASHIKADZE	
Çoruh Havzası'nın Kuzeydoğu Kesiminde Ekogastronomi ve Bunun Kırsal Turizm Açısından Önemi (Artvin)	695
<i>Eco-gastronomy in the Northeastern Part of the Çoruh Basin and its Importance Concerning the Rural Tourism (Artvin)</i>	
Zeki KODAY - Çağlar Kıvanç KAYMAZ	
Kurgans in the South-West Caucasus in the 1st half of the 2nd mill. B.C.:	
So Called Hittite and Aegean Influence and Connections	717
<i>M.Ö. 2.Binyılın İlk Yarısında Güneybatı Kafkasya Kurganları: Sözde Hitit Etkisi ve Bağlantısı</i>	
Zviad SHERAZADISHVILI	

Georgia and Anatolia in the 4th and 3rd Millennia BC: Which Relations?

Elena ROVA*

Abstract: *In the attempt to draw a synthesis of the relations between “Georgia” and “Anatolia” in the Late Chalcolithic and Early Bronze Age, the paper first of all tackles the question of how to define these regions when dealing with the late prehistoric periods. In doing this, it considers geographic and cultural borders, as well as communication corridors and cultural sub-regions, and thereby highlights gaps in our present knowledge. It then concentrates on the role of two specific border areas – the Malatya/Elazığ (Upper Euphrates) and the Kars/Erzurum provinces – with respect to the diffusion of two main cultural phenomena of the 4th-3rd millennia BC: the so-called “Chaff-Faced Ware horizon” and the Kura-Araxes culture and its aftermath, in the wider framework of the changing relations between different cultural macroareas: Upper Mesopotamia, the Southern Caucasus and Anatolia.*

Keywords: *Anatolia, Georgia, Archaeology, Late Chalcolithic, Early Bronze Age, Kura-Araxes, Chaff-faced Ware, interconnections.*

MÖ 4. ve 3. Binyılda Gürcistan ve Anadolu: İlişkiler?

Öz: *Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağlarında Gürcistan ve Anadolu arasındaki ilişkilerin bir sentezini yapma amacındaki makalede öncelikle geç prehistoric dönemler incelenmekle birlikte, diğer yandan bu bölgelerin nasıl tanımlanacağı sorusu ele alınmaktadır. Bunu yaparken, coğrafi ve kültürel sınırlar; iletişim koridorları ve kültürel alt bölgeler dikkate alınmış ve böylece var olan bilgilerimizdeki boşluklar vurgulanmıştır. “Saman-yüzlü mal bölgesi” ile Kura-Araxes kültürü ve sonrası olarak tanımlanan MÖ 4. - 3. binyılların iki ana kültürel fenomeninin yayılması ile ilgili olarak iki özel sınır bölgesinin rolü üzerinde odaklanılmıştır: Malatya / Elazığ (Yukarı Fırat) ve Kars / Erzurum illeri, farklı kültürel makroalanlar arasında değişen ilişkilerin daha geniş çerçevesinde ise Yukarı Mezopotamya, Güney Kafkasya ve Anadolu.*

Anahtar Kelimeler: *Anadolu, Gürcistan, Arkeoloji, Geç Kalkolitik, Erken Tunç Çağ, Kura-Araxes, Saman Yüzlü Mal, Bağlantılar.*

* Prof. Dr. Ca' Foscari University of Venice, Dipartimento di Studi Umanistici, Marcorà-Malcanton, Dorsoduro 3484 D, I-30123 Venezia, Italy (e-posta: erova@unive.it)

I. Introduction

The title of the Erzurum Symposium: “Relationships between Georgia and Anatolia throughout History” offered itself to some reflections about the terms we use, when dealing with ancient cultures, to designate the regions where these developed. It is in fact a common practice in literature to use terms like “Georgia” and “Anatolia” without defining them precisely, but this not devoid of implications on the way we characterise ancient cultures, and often produces misunderstandings between different scholars. Thus, “Georgia” may refer either to the present-day independent state of Georgia, or to the medieval kingdom of Georgia, a political entity which emerged around 1000 and disintegrated in the 15th century, whose limits varied in time, which reached its maximal size in the late 12th-early 13th century AD. Both these terms are clearly anachronistic when talking of prehistoric periods, but referring to the borders of the modern state has the advantage to avoid ambiguities. A third definition may consider “Georgia” as a geographical region bordered by the Black Sea, the southern slopes of the Greater Caucasus range, and the northern slopes of the Lesser Caucasus range (Meskheta, Javakheti and Trialeti ranges), and including the Rioni and western Kura plains (the eastern part of the Kura plain being part of Azerbaijan). This corresponds rather closely to the modern borders of Georgia, and could be considered a satisfactory solution.

If we consider the long-term cultural and political situation, however, we realise that over most of its past history Georgia has been split into two distinct regions, west and east of the Likhi range, which divides the Rioni from the Kura basin. In the pre-classical period, in particular, while Eastern Georgia, like the rest of the Southern Caucasus, had strong connections with other areas of the Northern Near East (Anatolia, Upper Mesopotamia), Western Georgia (ancient Colchis) was always, to use a definition by the late Antonio Sagona¹, “a world apart” from the rest of Georgia, and belonged to a very different network of cultural interrelations, as it rather gravitated toward the Black Sea coast and, through the Circumpontic circuit, toward Southeastern Europe. When examining the connections between “Georgia” and Anatolia in the 4th-3rd millennia BC, I will therefore refer only to the cultures of Eastern Georgia.

For its part, the term “Anatolia” is also not devoid of ambiguities. As a geographical term “Anatolia” *stricto sensu* indicates the peninsular part of Turkey, a definition which does not include two of the seven geographical regions (*bölge*) into which Turkey is sub-divided: “South-Eastern” and “Eastern Anatolia”². In fact South-

¹ Sagona, A., 2017.

² This subdivision was introduced during the country's First Geography Congress in 1941, and has

Eastern Anatolia, drained by the upper course of the Tigris and Euphrates rivers, is geographically part of Upper Mesopotamia, whose limit with Anatolia roughly coincides with the Taurus/Antitaurus range, while Eastern Anatolia corresponds to the vast region of mountains and highlands which marks the transition between Anatolia, Upper Mesopotamia, the Southern Caucasus, and Iran (**Figure 1**).

Political and cultural borders do not always coincide, however, with geographical borders, although over the long term they show a certain correspondence with them, as of course human settlement is influenced by relief, hydrography and climate, which shape a region's economic potential and communications. Prehistoric archaeologists, who deal with illiterate societies, use to define the borders of what they call "cultures", "cultural complexes" or "cultural-historical communities"³ by the distribution of artefacts assemblages and other features, such as funerary customs, settlement types etc. A common observation is, however, that periods of cultural fragmentation (where archaeological assemblages show very local features and "cultures" tend to occupy smaller territories), alternate with periods of greater cultural integration, where interregional communications are apparently very active, and "cultures" spread over larger areas. Another common observation is that regions which lie at the interface between different geographical areas often change their cultural orientation in the course of time depending, among others, on the political situation in the neighbouring regions.

I will try to develop these concepts by focusing on two large-scale cultural phenomena involving "Georgia" and "Eastern Anatolia" in the 4th and 3rd millennia BC: the Late Chalcolithic "Chaff-Faced Ware horizon" and the Kura-Araxes culture and its aftermath. I will consider Eastern Georgia in the wider framework of the Southern Caucasus, and concentrate on two sections of "Eastern Anatolia" which lie at the interface between different geographical areas: the Erzurum/Kars and the Malatya/ Elaziğ provinces.

The first one might in fact be considered to belong, from the geo-cultural point of view, to the South-Caucasian macroarea, and therefore has the most direct connections with present-day Georgia and Armenia. The key sites in the Erzurum province are Sos Höyük in the Pasinler plain, shortly excavated in 1987 by a Turkish

in the meanwhile established itself as a standard.

³ The concept of "archaeological culture" was formulated in the early 20th century (Childe, V.G., 1934) and since then became of common use in Western archaeology, where it is still normally used in spite of increasing awareness of its limits (for a summary of the question, see e.g. Helwing, B., 2017: 54-55). Scholars belonging to the Soviet and post-Soviet tradition of study often use the term of "cultural-historical community" to express a similar concept.

expedition⁴ and later systematically investigated by Antonio Sagona between 1994 and 2000⁵, and Karaz, Pulur and Güzelova, excavated by Hamit Koşay in the late 1940-1960's⁶. More limited information is available for the Kars province, where regular excavations are hitherto lacking, but where occupation of these periods is attested by survey finds and museum collections⁷. These regions have been the object of much recent research by Mehmet Işıklı and other Turkish scholars⁸.

The Malatya/Elaziğ provinces on the Upper Euphrates lie at the interface between Anatolia and Upper Mesopotamia, but in fact represent the centre of a much more complex network of interconnections, which spans from Central Anatolia to Syria to the Southern Caucasus. The key site here is of course Arslantepe⁹, but important information can also be gained from sites excavated within the Keban and Karakaya salvage projects (Norşuntepe, Korucutepe, Tepecik, Pulur, etc.)¹⁰.

Other provinces of Eastern Anatolia are also involved in the phenomena I am going to discuss, but they are either insufficiently known, mainly through survey activities¹¹ and/or, like in the case of the Bitlis, Van, and Ağrı¹² provinces, their connections are mainly directed toward other sub-regions of the Southern Caucasus and towards Northwestern Iran rather than towards Georgia.

A last important issue to be considered is that of routes. In the mountainous landscape of Eastern Anatolia and Southern Caucasus, communications are obviously influenced by the position and orientation of the mountainous ranges, which are generally east-west oriented (**Figure 2**). As already highlighted by different scholars¹³, two main communication corridors cross the region, both starting from the Urmia lake and abutting Central Anatolia: a northern one, through the Araxes

⁴ Güneri, A. S., 2006.

⁵ Sagona, A., 2000, 2010 with further literature.

⁶ Koşay, H. Z. – Turfan, K., 1959; Koşay, H. Z. – Vary, H., 1964, 1967; for recent excavations at Pulur, cf. also Işıklı, M., 2008.

⁷ Işıklı, M., 2007; Işıklı, M. – Baştürk, M.B., 2010; Işıklı, M. – Yardimciel, A., 2017.

⁸ A. o., Işıklı, M., 2008, 2015a, b; Işıklı, M. – Altunkaynak, G., 2014, 2016.

⁹ For a general introduction to this important site, the reader is referred to Frangipane, M., 2004; more specifically on 4th-3rd millennium BC developments, Frangipane, M. 2010, 2012; on the connections with the Southern Caucasus, Palumbi, G. 2008; Palumbi, G., et al. 2017.

¹⁰ For a general overview, see Sagona, A., Zimanski, P., 2009: 114 – 224, *passim*, with further literature.

¹¹ This is the case, for instance, of the Muş province (Rothman, M. S. 2003, 2005).

¹² Surveys in the Van and Ağrı provinces have been carried out in recent years within the “Pre-classical Survey in Eastern Turkey” started by Catherine Marro and Aynur Özfirat and continued under the direction of the latter.

¹³ Marro, C., 2004a, b; Palumbi, G., 2008: 6.

valley, the Erzurum region and the area to the south of the Pontus Mountains, and a southern one, which runs through the northern shores of Lake Van through the Murat and Upper Euphrates valleys (Malatya/Elaziğ regions). Both of them were constantly in use since the earliest times, a fact which clearly emerges from the palimpsest of routes of different periods reconstructed by Toby Wilkinson in his recent volume *Tying the Threads of Eurasia*¹⁴. Although they did not represent the major axes of past exchanges¹⁵, the valleys of the main rivers – the Kura, the Araxes and the Euphrates / Murat Su / Karasu system – obviously played a role in east-west and, especially, in north-south interregional communications. There are, however, also other, less evident possible routes. Following a line of research inaugurated by Catherine Marro¹⁶, scholars like Toby Wilkinson drew increasing attention to the importance of less formal “pathways”, like those followed by nomadic and transhumant groups during their seasonal migrations¹⁷ (**Figure 3**). The impact these may have had on the relations between “Georgia”, the rest of Southern Caucasus and Anatolia is evident from the illustration.

In the rugged and fragmented mountainous landscape at the limit between present-day North-Eastern Turkey, Georgia and Armenia, in particular, various mountain passes and minor river valleys which connect the basins of the Euphrates (via the Karasu) with those of the Araxes, of the Kura and of the Çoruh (Chorokhi) rivers, and the latter with each other, probably secured, although through rather tortuous paths, a continuous flow of exchanges between the different groups which occupied the region throughout its history¹⁸. Unfortunately, very little, if any, archaeological work which could substantiate the use of one, or more, of these routes in any specific period has hitherto been done in this rough and poorly investigated region.

II. The Late Chalcolithic “Chaff-Faced Ware horizon”

Let’s now turn to consider the case of the Late Chalcolithic “Chaff-Faced Ware horizon”, i.e. the diffusion, starting somewhere during the second half of the 5th and

¹⁴ Wilkinson, T. C., 2014: 90, fig. 2.17.

¹⁵ Marro, C., 2004a, b.

¹⁶ Marro, C., 2004a, b.

¹⁷ Wilkinson, T. C., 2014: 75 – 76, fig. 2.9.

¹⁸ One example of such mountain pass is the Deveboynu Geçidi between the Erzurum and Pasinler plains (Işıklı, M., 2015a: 53 – 54, fig. 2). The importance of another one, the Goderdzi pass between the Kura and the Chorokhi valleys, has been underlined in the course of the Erzurum Symposium by Goderdzi Narimanashvili and Nugzar Mgeladze. The Borjomi gorge of the Kura river was probably in the past the main access to Eastern Georgia from Turkey, following a route approximately corresponding to the present European Route E691, and reaching Erzurum either through Kars and the Pasinler plain, or, alternatively, through the Tortum River valley.

continuing approximately until the mid-4th millennium, of heavily vegetal-tempered pottery fabrics of generally rather coarse quality over a wide part of the Near East (**Figure 4**). The introduction of vegetal-tempered fabrics is accompanied by the spreading of distinctive vessel types, such as wide-necked jars with everted rims, so-called “casseroles”, “hammer-head bowls”, and different kinds of mass produced bowls (“Coba Bowls”, “Wide Flower Pots”, “Conical Bowls”, etc.), but also of specific elements such as “potter’s marks”, as well as of non-pottery features, such as child burials in jars or large bowls, which suggest the existence of widely shared cultural traditions¹⁹.

The “Chaff-Faced Ware horizon” occupies a quite large region including the whole of Upper Mesopotamia and Northern Syria, most of Eastern/Southeastern Anatolia, part of North-Western Iran (esp. the Lake Urmia region), most of the Southern Caucasus, and possibly extending until beyond the Greater Caucasus barrier, in the territory of present-day Daghestan. Central Anatolia, on the contrary, lies outside of its distribution area²⁰. It undoubtedly includes different chronological stages²¹, which can be dated between the LC 1 and the LC 3-4 periods in terms of the Santa Fe periodisation of the Late Chalcolithic²², but also different regional variants, where the interplay between the chronological and the spatial dimension of variability is not yet completely clear. For the sake of this article, we will, therefore, consider it as a whole.

The use of “Chaff-Faced Ware” connects societies which are very different in their organisation, from the emerging urban centres of the North-Mesopotamian plains (Tepe Gawra, Nineveh, Tell Brak, etc.), to the village communities of Eastern Anatolia and the Southern Caucasus. In the case of the former, the adoption of vegetal-tempering had generally been explained with the growing need of these centres for large quantities of cheap and quickly produced pottery; an explanation which apparently does not fit the northern communities, for which different hypotheses (migrations, emulation of a southern tradition, independent local development, etc.)

¹⁹ On the distribution of “Chaff-Faced Ware” between northern Syro-Mesopotamia and the Southern Caucasus, see Marro, C., 2007, 2008, 2011; Lyonnet, B., 2009; Helwing, B., 2012; Sagona, A., 2014, 2017: 184 – 203.

²⁰ Schoop, U. D., 2005. See, for instance, the assemblages of the region’s key sites: Çamlıbel Tarlası (Schoop, U. D., 2015) and Çadır Höyük (Steadman, S. R. et al., 2007, 2008).

²¹ For an early attempt of periodisation of the North-Mesopotamian sequence following the pioneering re-evaluation of Nineveh stratigraphy by R. Gut (1995), see Rova, E., 1999-2000. The chronological distribution of the South-Caucasian material is still less precise, but apparently similar (cf. Marro, C., 2011, table 1).

²² Rothman, M.S., 2001.

have been formulated²³. Be that as it may, there is no doubt that one is dealing with the same large-scale phenomenon.

Although both “Georgia” and large parts of “Anatolia” are involved in the diffusion of “Chaff-Faced Ware”, this does not seem to have implied much direct relations between these regions, at least at the present stage of our knowledge, which is still rather patchy as there are large blank spots on our distribution maps, and many chronological issues are still open (**Figure 5**). In Turkey, sites of the Elaziğ and Van regions appear to have close connections with the Nakhcivan region of Azerbaijan, the Urmia lake region of NW Iran, and the Gawra assemblage of Northern Iraq²⁴, whereas sites of the Malatya region appear rather connected, possibly through the Elbistan plain, with the Hatay region and Northwestern Syria²⁵, and finally sites in Southeastern Anatolia are very close to those of Northern Syria²⁶. “Chaff-Faced Ware” was found neither at Sos Höyük²⁷, nor at Pulus²⁸, which suggests that it is not present in the Erzurum region, which is closest to Georgia.

In Eastern Georgia the “Chaff-Faced Ware” tradition is mainly represented in the Shida Kartli province (Berikldeebi and Kavtiskhevi kurgan)²⁹. The material culture of these sites is close to that of sites of the so-called “Leilatepe culture”, attested in Azerbaijan and along the coast of Daghestan to the north³⁰. This might suggest that the Chaff-Faced ware tradition reached Georgia from the east, along the valley of the Kura rather than through Eastern Turkey and Armenia. The surprising similarity of the Leilatepe ceramic assemblage with the assemblages of mid-4th millennium sites in North-Eastern Syria, such as Tell Brak or Tell Hamoukar, invites us, however, not to exclude other contact directions. It is also to be considered that excavated “Chaff-Faced Ware” sites in Georgia are very few, and may convey an illusory impression of the distribution of this phenomenon. In fact, small amounts of “Chaff-Faced Ware”, or, more in general, of vegetal-tempered pottery, were also recovered at Chobareti³¹ and Orchosani³² in Samtskhe/Javakheti, as well as at Tsopi³³ and at other Late Chalcolithic sites in the southeastern province of Kvemo Kartli, but their date and cultural affiliation are still debated.

²³ For a summary of the different hypotheses, see Marro, C., 2011.

²⁴ Gülçur, S. – Marro, C., 2012.

²⁵ For Arslantepe VIII: Balossi-Restelli, F., 2012; for Arslantepe VII: Trufelli, F., 1997.

²⁶ Cf. among others, Pierce, J., 2000 (Hacinebi).

²⁷ Sagona, A. 2017: 134 – 135.

²⁸ Işıklı, M., 2008.

²⁹ Makharadze, Z., 2007.

³⁰ Akhundov, T.I. et al., 2007.

³¹ Kakhiani et al., 2013: 27 – 28; Sagona, A., 2017: 191.

³² Gambashidze, I., 2018.

³³ Nebieridze, L., 2010.

Be that as it may, it seems that the sphere of interactions represented by Chaff-Faced Ware connects the plains of Upper Syro-Mesopotamia with different areas of the Southern Caucasus and Eastern Anatolia rather than connecting the latter areas with each other.

At several Georgian sites the “Chaff-Faced ware” tradition appears to interact, in ways which haven’t yet been fully understood, with a local tradition of mineral-tempered pottery (so-called “Sioni/Tsopi culture”)³⁴ characterised by a rather different morphological repertoire (**Figure 6**). This is especially characteristic of Southern Georgia, but is also present in Armenia, Western Azerbaijan, in the Ağrı province of Turkey, as well as at Sos Höyük in the Erzurum region of Turkey³⁵. Although the definition of the “Sioni complex” is still rather elusive, and may in fact include chronologically different stages and local pottery groups, it clearly represents a local interaction sphere encompassing parts of “Georgia” and North-Eastern Anatolia between the second half of the 5th and the early 4th millennium, and therefore suggesting the existence of direct connections between these areas (see Fig. 5, above).

III. The Kura-Araxes culture

The Kura-Araxes culture (**Figure 7**) dominates the region for the following 1000 years (from 3500 to 2500 BC ca) and extends over an even larger area than the “Chaff-faced Ware horizon”. It has been the focus of much recent research, on which I will not dwell here³⁶. Suffice it to remind that one is not dealing only with a widespread ceramic style³⁷, but with a whole set of typical artefacts – fireplaces and andirons, metal objects (both ornaments and weapons), tools connected with metallurgy such as crucibles, moulds, etc. –, building types, and shared burial customs: a “Kura-Araxes package” which, in spite of much regional variety clearly reflects a strong and immediately recognisable cultural identity. It is commonly believed that this cultural complex corresponds to a society composed of tribal groups practicing a de-centralised

³⁴ Sagona, A., 2014: 203 – 209; Lyonnet, B., 2018; Iserlis, M., 2018, for Tsopi, see also Nebieridze, L., 2010.

³⁵ Sagona, A., 2017: 203 – 209, maps on pp. 134 – 135.

³⁶ For recent syntheses, the reader is referred to Chataigner, C. – Palumbi, G., 2014, Sagona, A., 2017: 213 – 280; Palumbi, G., 2018.

³⁷ From a ceramic point of view, the Kura-Araxes culture is best represented by the bichrome burnished production which is variously known, in its different regional varieties, under the names of “Red-Black Burnished Ware”, “Karaz Ware”, “Shengavit Ware”, “Yanik Ware”, “Khirbet Kerak Ware”, etc., but includes also monochrome and black-burnished productions. Equally distinctive is a number of recurrent vessel shapes and morphological features (carinated vessels provided with a profusion of handles and lugs, lids, etc.) (Palumbi, G., 2008).

agro/pastoral economy, part of which lived in small villages, while the rest practiced a more mobile style of life, probably related to patterns of seasonal transhumance. None of the typical archaeological indicators for hierarchical organisation and social distinction is evident in this culture, which is therefore considered to be the expression of a fundamentally egalitarian society, based on kin affiliation and on horizontal, rather than on vertical links among individuals.

The spatial distribution of the Kura-Araxes culture differs from that of “Chaff-Faced Ware” in one crucial point, that is, it completely skips the plains of Upper Mesopotamia, but occupies the vast arc of mountains, plateaus and intermontane valleys which surrounds it to the north, which some scholars have defined as the “Outer Fertile Crescent”³⁸. The core of the culture lies somewhere between the Southern Caucasus and North-Eastern Turkey; from here, it progressively expanded to the Turkish Upper Euphrates region (Arslantepe), to Syro-Palestine, and to North-Western Iran. Interconnections within this vast area were probably multiple, of different type, differently motivated and not mutually exclusive³⁹. Among these, one could, for instance, point out some special connections between the Georgian province of Shida Kartli and the Turkish Upper Euphrates (Malatya/Elaziğ provinces), on the basis of close similarities in house plans, firing installations⁴⁰ and metal objects⁴¹. The detailed analysis of these and other similarities may in the future help mapping movements of people, wares and artefacts connecting specific sub-regions of the wide Kura-Araxes distribution area (“ripples in the stream” as they have been appropriately defined by M. Rothman⁴²). What is even more important is, however, the fact that, differently from the previous age, during the Kura-Araxes period Eastern Georgia, the other South-Caucasian regions, and the whole of Eastern Anatolia belong to a single, strongly interconnected highland cultural *koiné*.

Also important, however, is the still poorly explored presence, in this period, of connections with Central Anatolia. According to most scholars, the western limit of distribution of the Kura-Araxes culture can be set somewhere within the province of

³⁸ Kelly-Buccellati, M., 1979.

³⁹ Rothman, M. S., 2003; Palumbi, G., 2017.

⁴⁰ This is the case, for instance, of the presence, at different sites of the Elaziğ province, of a standard house plan composed by a squarish room with rounded corners, generally with a rectangular annex (‘vestibule’) on the front, sometimes provided with a typical fixed polylobate fireplace (Rova, E., 2014: 55 – 56).

⁴¹ Consider e.g. the close Shida-Kartlian affinities of the metal artefacts (most remarkably the famous diadems, but also pins, hair-rings and different types of weapons) discovered in the Arslantepe “Royal Tomb” discussed in Palumbi, G., 2008: 107 – 155.

⁴² Rothman, M. S., 2009.

Sivas⁴³, where Kura-Araxes pottery, mainly from surface surveys, is reported from a number of sites⁴⁴. The border between these two cultural areas has traditionally been considered to be rather sharp, but recent research underscores the presence of common features between the two ceramic traditions, and the existence of a possible “transition” area where they might have co-existed, or where they merged together⁴⁵.

Another interesting aspect which has recently been brought to scholars’ attention is the presence of commonalities in manufacture techniques and surface treatments – a general preference for shiny burnished surfaces and, in particular, for surface bichromy –, as well in vessels morphology, between the typical Kura-Araxes pottery and some Central Anatolian Late Chalcolithic productions, which appear in the Turkish Upper Euphrates region (e.g. at Arslantepe) in the last centuries of the 4th millennium BC (periods (VII)-VIA), i.e. before main phase of diffusion of standard Kura-Araxes wares⁴⁶. These led Giulio Palumbi and others to propose that a Central Anatolian component may have taken part, near the prevalent South-Caucasian one, to the same genesis of the Kura-Araxes *koiné*, by contributing, e.g., to the origin of one of the all-marks of the culture, “Red-Black Burnished Ware”.

These connections between Central Anatolia, the Upper Euphrates and the core Kura-Araxes area (including “Georgia”), which have been identified for the formative phase of the Kura-Araxes culture and possibly continued in its following stages, where they have been less studied, may have followed one, or both, of the two different east-west oriented communication corridors which have been discussed in the introductory section: namely through the Upper Euphrates region (Arslantepe)⁴⁷, and through the Erzurum region. In the latter, Sos Höyük is, maybe not by chance, one of the sites where the “Red-Burnished Ware” variety of Kura-Araxes pottery is most precociously attested (in local phase VA)⁴⁸.

The complex pattern of circulation of wares, technologies and ideas which characterised the Kura-Araxes period is probably related not only with small-scale migrations and with the diffuse mobility of pastoral groups along the traditional routes of transhumance, but also with the growing importance of the extraction of

⁴³ Ökse, A. T., 2005; Sagona, A. 2017: 222, fn. 37.

⁴⁴ Ökse, A. T., 2005. The on line Tay database (<http://tayproject.org/>), for instance, lists the presence of “Karaz” and similar wares at 10 sites of the Sivas province.

⁴⁵ E.g., Özdoğan, M., 2000: 499.

⁴⁶ Çalışkan Akgül, H., 2012; Palumbi, G., 2003, also 2017, with special reference to so called “Black-Topped Bowls”; Frangipane, M. 2017; 188 – 190.

⁴⁷ Beside the literature cited above, see also Palumbi, G. et al. 2017.

⁴⁸ Palumbi, G., 2003: 91 – 96.

metal ores (especially, but not only, copper⁴⁹), of which the whole area is quite rich (**Figure 8**), and with the exchange of raw metals and metal objects⁵⁰.

IV. Post Kura-Araxes developments

Somewhere around 2500 BC, in Georgia the Kura-Araxes culture gave way to the so-called “Early Kurgan cultures” (Martqopi, Bedeni)⁵¹. These are characterised by different ceramic assemblages, whose continuity with Kura-Araxes production is still a matter of discussion⁵², but especially by a new social order, whose most distinctive element is the presence of monumental barrow graves (kurgans) equipped with wealthy burial goods, which mark the presence of a new social elite. “Early Kurgan” cultures are apparently not well attested outside of the Georgian territory. In Turkey, in particular, late derivations of Kura-Araxes pottery seem to persist, together with different local wares, at least until the end of the millennium, if not beyond, like in the Erzurum region⁵³, or are progressively integrated, like in the Malatya/Elazığ provinces, by local styles of decorated pottery⁵⁴. However, as we explained elsewhere⁵⁵, our perception of the local dimension of the “Early Kurgan” cultures may be biased by the differing terminologies used by the different national schools of archaeology. In fact, some Martqopi/Bedeni pottery was indeed found at Sos Höyük⁵⁶, and typically “Early Kurgan” types of metal axes have been found in the Erzurum and Kars provinces⁵⁷, which suggests that the north-east Anatolian area was still in contact with the cultures of the Kura basin during the second half of the 3rd millennium BC.

On the other hand, continuing and, actually, increasing relations with the Georgian region are also expressed by the diffusion, in Central Anatolia, of rich elitarian graves, the most famous of which are the “royal graves” of Alaca Höyük, whose “Caucasian connections” have already been highlighted by several scholars⁵⁸.

⁴⁹ For the still poorly understood issue of the circulation of gold during the Kura-Araxes period, cf. Gambashidze, I. – Stöllner, Th., 2016; Giemsch, L. – Hansen, S., 2018.

⁵⁰ Frangipane, M., 2017; see also Işıklı, M. – Altunkaynak, G., 2014, 2016.

⁵¹ Sagona, A., 2017: 298 – 332.

⁵² On the end of the Kura-Araxes culture and on the issue of ceramic continuity, see Chataigner, C. – Palumbi, G., 2014: 257 – 258.

⁵³ Işıklı, M., 2015a; Sagona, A., 2000 (Sos Höyük).

⁵⁴ For the Keban Dam region, see Marro, C., 1997; for a short summary, Sagona, A., Zimanski, P., 2009: pp. 186 – 187.

⁵⁵ This issue is discussed in Rova in press a, esp. fn. 17.

⁵⁶ Sagona, A. 2017: 305 ff.

⁵⁷ Işıklı, M. – Baştürk, M. B., 2010; Işıklı, M. – Altunkaynak, G., 2016.

⁵⁸ E.g. Mansfeld 2001; more recently, with additional evidence from other sites of Northern Anatolia, see also Sagona, A., Zimanski, P., 2009: 213 – 2017; Zimmermann, Th., 2007, 2009.

We are dealing here with the diffusion of a new aristocratic ideal of rulership, probably related to the control of a developing trade in precious metals and metal objects, which play the role of status symbols of the new elite. In a much wider perspective, these commonalities can be seen as evidence of an east-west oriented network of interconnections which crosses the northern part of the Near East during the second half of the 3rd millennium BC; a “northern corridor” which continues, in western direction, towards the Aegean, the Black Sea and Southeastern Europe and, toward the east, through the South-Caspian region and Northern Iran until Central Asia⁵⁹ (**Figure 9**).

V. Concluding Remarks

This short account can provide only a very rough sketch of what may have been, and how may have changed, the relations between “Georgia” and “Anatolia” in the course of the 4th and 3rd millennia BC. It highlights the complexity of a situation in which permanent factors, such as orography, hydrography and location of raw materials, interact with less stable socio-political aspects in shaping the evolving relations between the different human communities living in this highland area, and suggests that even during the same period interactions may have followed multiple and not mutually exclusive patterns. While it emphasises the hitherto underestimated role played by this mountainous region, located at the border between different cultural macro-areas, in the east-west and north-south communication network crossing the northern sector of the Near East, it also reveals how much more archaeological work will be necessary before a more nuanced and chronologically more accurate picture of the phenomenon can be formulated. Finally, it also makes clear how it cannot be fully understood without considering a much larger network of interconnections, which extends at least until Central Anatolia and Upper Mesopotamia, but in fact includes a much wider area, from Central Asia to Southern Mesopotamia to the Eastern Mediterranean.

VI. Acknowledgements

The author is grateful to the organisers of the Erzurum symposium for giving her the opportunity to take part in this interesting congress. She would also like to thank prof. Aynur Özfirat for help in translating the abstract into Turkish.

⁵⁹ Rova, E., in press b.

Bibliography

- Akhundov, T. I., Narimanov, N.G., Aliyev T., 2007. *Leylatepe. Settlement, Traditions, a Stage in Ethno-Cultural History of the South Caucasus*, Baku.
- Balossi-Restelli, F., 2012. “The Beginning of the Late Chalcolithic Occupation at Arslantepe, Malatya”, *After the Ubaid: Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500 BC)*, Ed.: Catherine Marro (*Varia Anatolica* 27), IFEA, De Boccard, Paris, pp. 235 – 259.
- Çalışkan Akgül, H., 2012. “*Looking to the West: the Late Chalcolithic Red-black Ware of the Upper Euphrates Region*”, *Origini*, 34, pp. 97 – 109.
- Childe, V. G., 1934. *New Light on the Most Ancient East. The Oriental Prelude to European Prehistory*, Kegan, London.
- Chataigner, C. – Palumbi, G. (Ed.), 2014. *The Kura-Araxes Culture from the Caucasus to Iran, Anatolia and the Levant: Between Unity and Diversity (Paléorient, 40 / 2, thematic issue)*.
- Frangipane, M. (Ed.), 2004. *Alle origini del potere. Arslantepe, la collina dei leoni*, Mondadori Electa, Milano.
- Frangipane, M. (Ed.), 2010. *Economic Centralisation in Formative States. The Archaeological Reconstruction of the Economic System in 4th Millennium Arslantepe*. Sapienza Università di Roma, Roma.
- Frangipane, M. (Ed.), 2012. *Fifty Years of Excavations and Researches at Arslantepe-Malatya (Turkey). A Contribution to the Study of the Earliest Centralised Societies (Origini, 34)*.
- Frangipane, M., 2017. “The Role of Metal Procurement in the Wide Interregional Connections of Arslantepe during the Late 4th–Early 3rd Millennia BC”, *Overturning Certainties in Near Eastern Archaeology. A Festschrift in Honor of K. Aslihan Yener*, Ed.: Çiğdem Maner, Mara T. Horowitz, Allan S. Gilbert (*Culture and History of the Ancient Near East* 90), Brill, Leiden, Boston, pp. 186 – 210.
- Gambashidze, I., 2018. “Die spätchalkolitische Siedlung Orchosani (Südwestgeorgien)”, *Gold und Wein. Georgiens älteste Schätze*, Ed: Liane Giemisch – Svend Hansen, Archäologisches Museum Frankfurt, Nünnerich-Asmus Verlag & Media GmbH, Mainz am Rhein, pp. 103 – 119.
- Gambashidze, I. – Stöllner, Th. (Ed.), 2016. *The Gold of Sakdrisi. Man’s First Gold Mining Enterprise. Das Gold von Sakdrisi. Die erste Goldmine der Menschheit*, Marie Leidorf Verlag, Rahden-Westf.
- Giemisch, L. – Hansen, S., (Ed.) 2018. *Gold und Wein. Georgiens älteste Schätze*, Archäologisches Museum Frankfurt, Nünnerich-Asmus Verlag & Media GmbH, Mainz am Rhein.
- Gülçur, S. – Marro, C., 2012. “The View from the North: Comparative Analysis of the Chalcolithic Pottery Assemblages from Norşuntepe and Ovçular Tepesi”, *After the Ubaid: Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500 BC)*, Ed.: Catherine Marro (*Varia Anatolica* 27), IFEA, De Boccard, Paris, pp. 305 – 352.

- Güneri, A. S., 2006. "On the Problems of the Late Karaz Culture Settlements at Sos Höyük", *Anadolu Arkeolojisine Katkılar* 65. Yaşında Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar, Ed.: Turan Takaoglu, Istanbul, pp. 21 – 36.
- Gut, R.V. 1995. *Das prähistorische Ninive. Zur relativen Chronologie der frühen Perioden Nordmesopotamiens (Baghdader Forschungen Band 19), Von Zabern, Mainz am Rhein.*
- Helwing, B., 2012. "Late Chalcolithic Craft Traditions at the North-Eastern 'Periphery' of Mesopotamia: Potters vs. Smiths in the Southern Caucasus", *Origeni*, 34, pp. 201 – 220.
- Helwing, B., 2017. "Networks of Craft Production and Material Distribution in the Late Chalcolithic: Metallurgical Evidence from Iran and the Southern Caucasus", *At the Northern Frontier of Near Eastern Archaeology: Recent Research on Caucasia and Anatolia in the Bronze Age*, Ed.: Elena Rova – Monica Tonussi (Subartu 38), Brepols, Turnhout, pp. 51 – 78.
- Iserlis, M., 2018. "Sioni and Tsopi – Bauern und Viehzüchter. Ihre Rolle in den kulturellen Transformationen des 5. und 4. Jahrtausends v. Chr", *Gold und Wein. Georgiens älteste Schätze*, Ed: Liane Giemisch – Svend Hansen, Archäologisches Museum Frankfurt, Nünnerich-Asmus Verlag & Media GmbH, Mainz am Rhein, pp. 63 – 73.
- Işikli, M., 2007. "A Collection of Kura-Araxes Pottery from Kars Museum", *Aramazd*, 2, pp. 40 – 51.
- Işikli, M., 2008. "Recent Investigations at Pular (Erzurum): Observations on Northeast Anatolian Ceramics", *Ceramics in Transitions. Chalcolithic Through Iron Age in the Highlands of the Southern Caucasus and Anatolia (Ancient Near Eastern Studies Supplement 27)*, Ed: Karen. S. Rubinson – Antonio Sagona, Peeters, Leuven, pp. 267 – 289.
- Işikli, M., 2015a. "The Kura Araxes Culture in the Erzurum Region The Process of Its Development". *TÜBA-AR*, 18, 51 – 69.
- Işikli, M., 2015b. *Erzurum 'da ttk adına yapılan Kazılardan ele geçen özel bir buluntu grubu: boynunzlu objeler*, XVI Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, pp. 63 – 83.
- Işikli M., Altunkaynak, G., 2014. "Some Observations on Relationships between South Caucasus and North-Eastern Anatolia Based on Recent Archeo-Metallurgical Evidence", *Problems of Early Metal Age Archaeology of Caucasus and Anatolia*, Ed.: Goderzdi Narimanishvili et al., Tbilisi: pp. 73 – 93.
- Işikli M. – Altunkaynak, G., 2016. "The Role of Eastern Anatolia in Relationships between the Southern Caucasus and the Aegean World: Some Metallurgical Evidence from the Highlands of Erzurum-Kars", *Aegean World and South Caucasus: Cultural Relations in the Bronze Age*, Ed: Goderzdi Narimanishvili et al., Mtsignobari, Tbilisi, pp. 112 – 121.

- Işikli, M. – Baştürk, M.B., 2010. “Bronze Axes from the Erzurum-Kars Region. An Elementary Corpus”, *Istanbul Mitteilungen*, 60, pp. 39 – 65.
- Işikli, M. – Yardimciel, A., 2017. “Kura-Araxes Pottery from Kars Museum: A Corpus Study”, *Studies in Caucasian Archaeology*, 3, pp. 4 – 24.
- Kakhiani, K. – Sagona, A. – Sagona, C. – Kvavadze, E. – Bedianashvili, G. – Massager, E. – Martin, L. – Herrscher, E. – Martkoplshvili, I. – Birkett-Rees, J. – Longford, C. 2013. “Archaeological Investigations at Chobareti in Southern Georgia, the Caucasus”, *Ancient Near Eastern Studies*, 50, pp. 1 – 138.
- Kelly-Buccellati, M., 1979. “The Outer Fertile Crescent Culture: North Eastern Connections of Syria and Palestine in the Third Millennium B.C.”, *Ugarit-Forschungen*, 11, pp. 413 – 430.
- Koşay, H.Z. – Turfan, K., 1959. “Erzurum – Karaz Kazısı Raporu”, *Belleten*, 23, pp. 349 – 414.
- Koşay, H.Z. – Vary, H., 1964. *Pulur Kazısı. Die Ausgrabungen von Pulur. Bericht über die Kampagne von 1960*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Koşay, H. Z. – Vary, H., 1967. *Güzelova Kazısı. Ausgrabungen von Güzelova*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Lyonnet, B., 2009. “Périphérie de la Mésopotamie à la période d’Uruk (IV Millénaire): le cas des Régions du Caucase”, *Centre et périphérie: approches nouvelles des Orientalistes*, Actes du colloque organisé par l’Institut du Proche-Orient, la Société Asiatique et le CNRS (UMR 7192), les 31 mai et 1er juin 2006, Ed.: Jean-Marie Durand – Antoine Jacquet (CIPOA 1), Maisonneuve, Paris, pp. 1 – 28.
- Lyonnet, B., 2018. “Rethinking the ‘Sioni Cultural Complex’ in the South Caucasus (Chalcolithic Period): New Data from Mentesh Tepe (Azerbaijan)”, *Context and Connection: Essays on the Archaeology of the Ancient Near East in Honour of Antonio Sagona*, Ed.: Atilla Batmaz – Giorgi Bedianashvili – Aleksandra Michalewicz – Abby Robinson (OLA 286), Peeters, Leuven, pp. 547 – 567.
- Makharadze, Z., 2007. “Nouvelles données sur le Chalcolithique en Géorgie orientale”, *Les cultures du Caucase (VIe-IIIe millénaires avant notre ère). Leurs relations avec le Proche-Orient*, Ed.: Bertille Lyonnet, CNRS Éditions, ERC, Paris, pp. 123 – 132.
- Mansfeld, G., 2001. “Die »Königsgräber« von Alaca Höyük und ihre Beziehungen nach Kaukasien”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 33, p. 19 – 61.
- Marro, C., 1997. *La culture du Haut-Euphrate au Bronze ancien. Essai d’interprétation à partir de la céramique peinte de Keban (Turquie) (Varia Anatolica 8)*, IFEA, De Boccard, Paris.
- Marro, C., 2004a. “Itinéraires et voies de circulation du Caucase à l’Euphrate: le rôle des nomades dans le système d’échanges et l’économie protohistorique des IVème-IIIème millénaires av. notre ère”, *Nomades et sédentaires dans le Proche-Orient ancien. Compte rendu de la XLVIe rencontre Assyriologique internationale (Paris, 10-13 Juillet 2000)*, Ed.: Christophe Nicolle, Editions Recherche sur les Civilisations, Paris, pp. 51 – 62.

- Marro, C., 2004b. "Upper Mesopotamia and the Caucasus: An Essay on the Evolution of Routes and Road Networks from the Old Assyrian Kingdom to the Ottoman Empire", *A View from the Highlands. Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, Ed.: Antonio Sagona (ANES Supplement 12) Peeters, Leuven, pp. 91 – 120.
- Marro, C., 2007. "Upper-Mesopotamia and Transcaucasia in the Late Chalcolithic Period (4000-3500 BC)", *Les cultures du Caucase (VIe-IIIe millénaires avant notre ère). Leurs relations avec le Proche-Orient*, Ed.: Bertille Lyonnet, CNRS Éditions, ERC, Paris, pp. 77 – 94.
- Marro, C., 2008. "Late Chalcolithic Ceramic Cultures in the Anatolian Highlands", *Ceramics in Transitions. Chalcolithic Through Iron Age in the Highlands of the Southern Caucasus and Anatolia*, Ed.: Karen S. Rubinson, Antonio Sagona (ANES Supplement 27), Peeters, Leuven, pp. 8 – 37.
- Marro, C., 2011. "Where Did Late Chalcolithic Chaff-Faced Ware Originate? Cultural Dynamics in Anatolia and Transcaucasia at the Dawn of Urban Civilization (ca 4500-3500 BC)", *Paléorient*, 36 / 2 (2010), pp. 35 – 55.
- Massa, M. – Palmisano, A., 2018. Change and Continuity in the Long-distance Exchange Networks between Western/Central Anatolia, Northern Levant and Northern Mesopotamia, c.3200–1600 BCE, *Journal of Anthropological Archaeology*, 49, pp. 65 – 87.
- Nebieridze, L. 2010. The Tsopi Chalcolithic Culture (Studies of the Society of Assyriologists, Biblical Studies and Caucasiologists 6), Artlines, Tbilisi.
- Ökse, A. T., 2005. "Early Bronze Age Settlement Pattern and Cultural Structure of the Sivas Region", *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 37, pp. 35 – 51.
- Özdoğan, M., 2000. "An Overview from Anatolia and Prospects for Future Research", *Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IV-III millénaires*, Ed.: Catherine Marro – Harald Hauptmann (Varia Anatolica 11), IFEA, De Boccard, Paris, pp. 497-501.
- Palumbi, G., 2003. "Red-Black Pottery: Eastern Anatolian and Transcaucasian Relationships around the Mid-Fourth Millennium BC", *Ancient Near Eastern Studies*, 40, pp. 84 – 134.
- Palumbi, G., 2008. *The Red and Black: Social and Cultural Interaction between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium B.C.* (Studi di Preistoria Orientale 2), Università di Roma "Sapienza", Roma.
- Palumbi, G., 2017. "Push or Pull Factors? The Kura-Araxes 'Expansion' from a Different Perspective: the Upper Euphrates Valley", *At the Northern Frontier of Near Eastern Archaeology: Recent Research on Caucasia and Anatolia in the Bronze Age*, Ed.: Elena Rova – Monica Tonussi (Subartu 38), Brepols, Turnhout, pp. 113 – 132.

- Palumbi, G., 2018. "Die Kura-Araxes Kultur in supraregionalen Kontext", *Gold und Wein. Georgiens älteste Schätze*, Ed: Liane Giensch – Svend Hansen, Archäologisches Museum Frankfurt, Nünnerich-Asmus Verlag & Media GmbH, Mainz am Rhein, pp. 103 – 119.
- Palumbi, G. – Alvaro, C. – Grifoni, C. – Frangipane, M. et al. 2017. "A 'Communal' Building of the Beginning of the Early Bronze Age at Arslantepe-Malatya (Turkey). Spatio-functional Analysis and Interpretation of the Archaeological Context", *Paléorient* 43 / 1, pp. 89 – 123.
- Pearce, J., 2000, "The Late Chalcolithic Sequence at Hacinebi Tepe, Turkey", *Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IV-III millénaires*, Ed.: Catherine Marro – Harald Hauptmann (*Varia Anatolica* 11), IFEA, De Boccard, Paris, pp. 115 – 144.
- Rothman, M.S. (Ed.), 2001. *Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross-cultural Interactions in the Era of State Formation*, SAR Press, Santa Fe.
- Rothman, M. S., 2003. "Ripples in the Stream: Transcaucasia-Anatolian Interaction in the Murat-Euphrates Basin at the Beginning of the Third Millennium BC", *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond*, Ed.: Adam Smith – Karen Rubinson, Cotsen Institute, Los Angeles, pp. 95 – 114.
- Rothman M. S., 2005. "Transcaucasians: Settlement, Migration and Trade in Kura-Araxes Periods", *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 37, pp. 53 – 62.
- Rova, E. 1999-2000. "A Tentative Synchronisation of the Local Late Chalcolithic Ceramic Horizons of Northern Syro-Mesopotamia", *Mesopotamia*, 34 / 35, pp. 175 – 199.
- Rova, E., 2014. "The Kura-Araxes Culture in the Shida Kartli Region of Georgia: An Overview", *Paléorient*, 40 / 2, pp. 47 – 69.
- Rova, E. in press a. "A Unified Terminology for the South-Caucasian "Early Bronze Age": A Worthy and Achievable Target?", *Der Kaukasus im Spannungsfeld zwischen Osteuropa und Vorderem Orient: Dialog der Kulturen, Kultur des Dialoges (im Gedenken an den 140. Geburtstag von Alexander A. Miller)*, Ed.: Maya Kashuba – Sabine Reinhold.
- Rova, E. in press b. "How Wide is the Near East? Some Reflections on the Limits of "Near Eastern Archaeology"", *Proceedings of the congress "Broadening Horizons 5"*, Vol. 3: "Marine connections" and "Civilizations in contact" / Session 6 and Session 7, Ed.: Costanza Coppini, Francesca Simi (*West and East, Supplementa*).
- Sagona A., 2000. "Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia", *Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IV-III millénaires*, Ed.: Catherine Marro – Harald Hauptmann (*Varia Anatolica* 11), IFEA, De Boccard, Paris, pp. 329 – 373.
- Sagona, A., 2010. "Sos Höyük: An Ancient Settlement near Erzurum", *Geleceğ Armağan: Arkeolojik, Kültürel ve Estetik Yansımaları*, Ed.: Mehmet Işıklı – Erhat Mutlugün – Mine Artu, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, pp. 42 – 49.

- Sagona, A., 2014. "Rethinking the Kura-Araxes Genesis", *Paléorient*, 40 / 2, pp. 23 – 46.
- Sagona, A., 2017. *The Archaeology of the Caucasus*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Sagona, A., Zimanski, P. 2009. *Ancient Turkey*, Routledge, Oxon, New York.
- Schoop, U. D., 2005. *Das anatolische Chalkolithikum. Eine chronologische Untersuchung zur vorbronzezeitlichen Kultursequenz im nördlichen Zentralanatolien und den angrenzenden Gebieten (Urgeschichtliche Studien 1)*, Bernard Alterb Greiner, Remshalden.
- Schoop, U. D., 2015. "Çamlıbel Tarlası: Late Chalcolithic Settlement and Economy in the Budaközü Valley (North-Central Anatolia)", *The Archaeology of Anatolia I. Recent Discoveries (2011–2014)*, Ed.: Sharon R. Steadman – Gregory McMahon, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, pp. 46 – 68.
- Steadman, S. R. – McMahon, G. – Gorny, R. L. – Ross, J. C., 2007. "The Late Chalcolithic at Çadır Höyük in Central Anatolia", *Journal of Field Archaeology*, 32, pp. 385 – 406.
- Steadman, S. R. – Ross, J. C. – McMahon, G. – Gorny, R. L., 2008. "Excavations on the North-Central Plateau: The Chalcolithic and Early Bronze Age Occupation at Çadır Höyük", *Anatolian Studies*, 58, pp. 47 – 86.
- Trufelli, F., 1997, "Ceramic Correlations and Cultural Relations in IVth Millennium Eastern Anatolia and Syro-Mesopotamia", *Studi Micenei ed Egeo Anatolici*, 39, pp. 55 – 33.
- Wilkinson, T.C., 2014. *Tying the Threads of Eurasia: Trans-regional Routes and Material Flows in Transcaucasia, Eastern Anatolia and Western Central Asia, c. 3000-1500BC*, Sidestone Press, Leiden.
- Zimmermann, Th., 2007. "Anatolia as a Bridge from North to South? Recent Research in the Hatti Heartland", *Anatolian Studies*, 57, pp. 65 – 75.
- Zimmermann, Th., 2009. "Frühmetallzeitliche Eliten zwischen Ostägäis und Taurusgebirge im 3. Jahrtausend v. Chr. – Versuch einer kritischen Bestandsaufnahme", *Aufstieg und Untergang. Zwischenbilanz des Forschungsschwerpunktes „Studien zu Genese und Struktur von Eliten in vor- und frühgeschichtlichen Gesellschaften,,*, Ed.: Markus Egg – Dieter Quast (Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 82), Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz, pp. 1 – 29.

Figure 1. Map of Eastern Turkey and Southern Caucasus with modern political borders, indications of cultural areas, and location of the main discussed sites (modified from U.S. Central Intelligence Agency, published by University of Texas Libraries: Eastern Turkey and Vicinity 2002: https://www.ecoi.net/en/file/local/1262498/470_1284543045_turkey-east-rel-2002.jpg) (accessed on 7 January 2019).

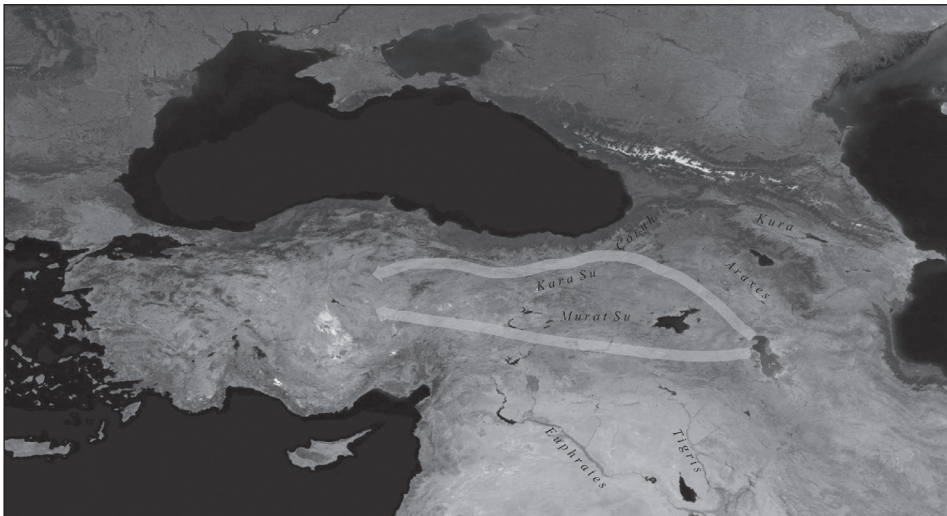

Figure 2. Satellite image of Turkey and Southern Caucasus, with indication of the two main east-west communication corridors crossing Eastern Anatolia, and approximate location of the main water courses (based on NASA, Visible Earth, Bluemarble images).

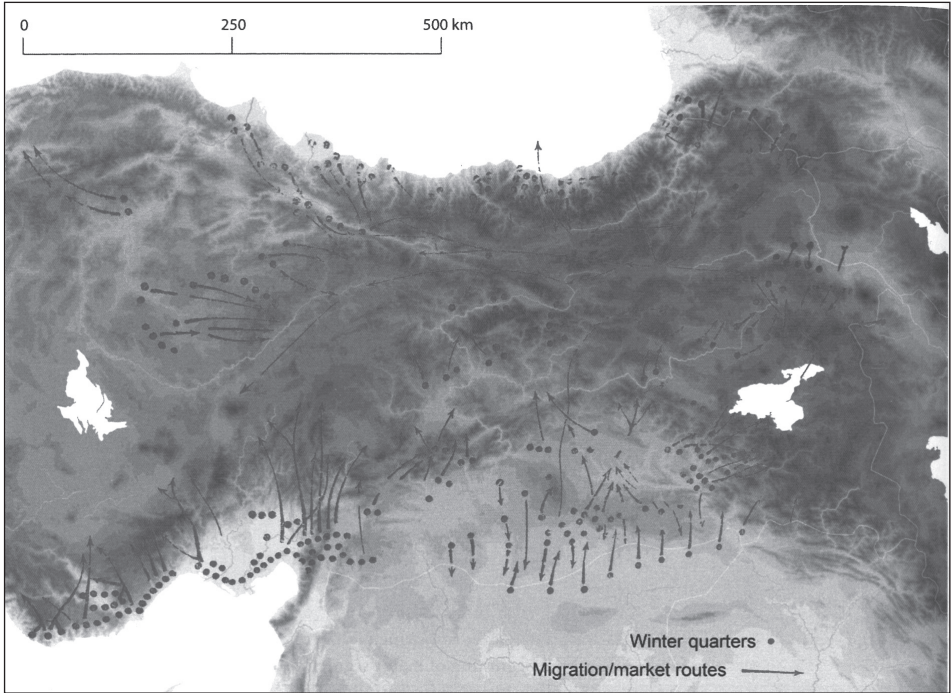

Figure 3. Routes of seasonal migration for pasture according to British Naval Intelligence in 1942 (Source: Wilkinson, T. C., 2014, fig. 2.9).

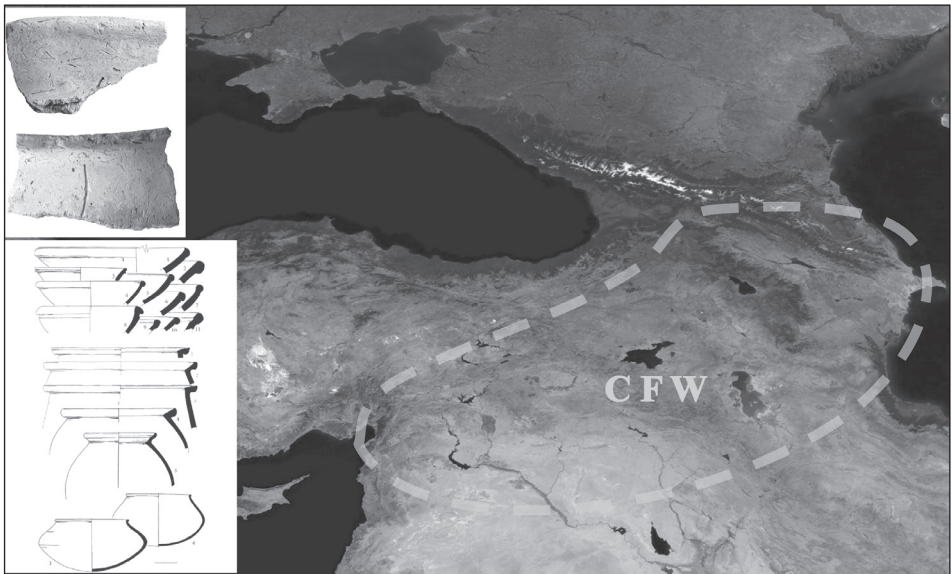

Figure 4. Approximate distribution area of “Chaff-Faced Ware” (based on NASA, Visible Earth, Bluemarble images; sherd photos from Sagona, A., 2014, fig. 1; pottery drawings from Akhundov, T. I. et al., 2007, *passim*).

Figure 5. Limits of distribution of “Chaff-Faced” ware, with possible preferential relations between different sub-regions, and distribution of Sioni pottery (modified from Sagona, A., 2017, fig. 4.1).

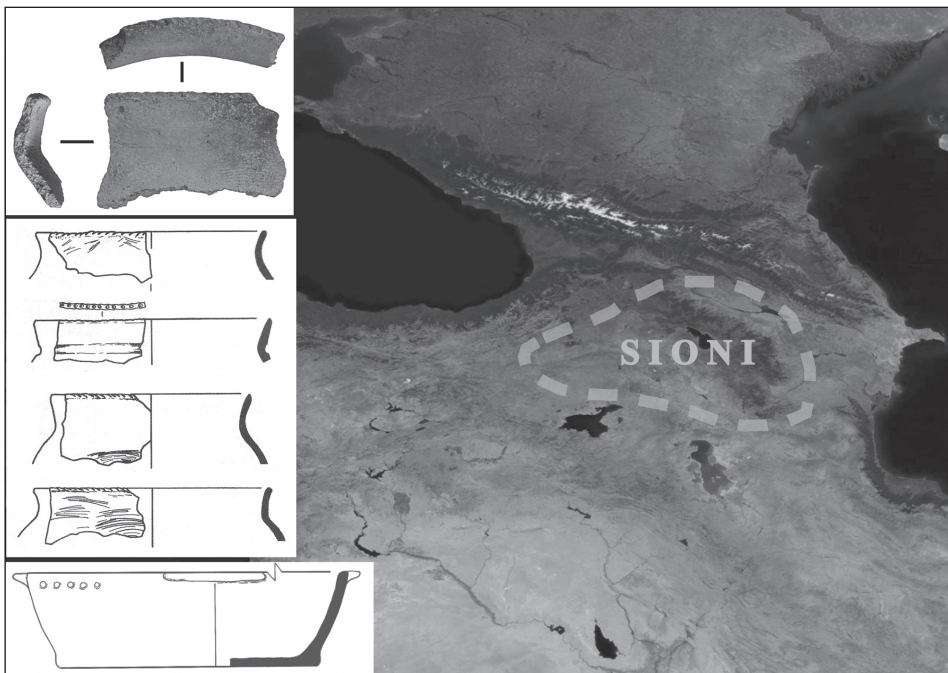

Figure 6. Approximate distribution area of “Sioni Ware” (based on NASA, Visible Earth, Bluemarble images; sherd photos from Sagona, A., 2014, fig. 1; pottery drawings from Sagona, A., 2014, fig. 3; Sagona, A., 2017, fig. 4.28).

Figure 7. Approximate distribution area of the Kura-Araxes culture (based on NASA, Visible Earth, Bluemarble images; pot photo from Paléorient 2014, 40 / 2, cover page; drawings from Rova, E., 2014, fig. 7, 5; fig. 11, 7, 12-13.

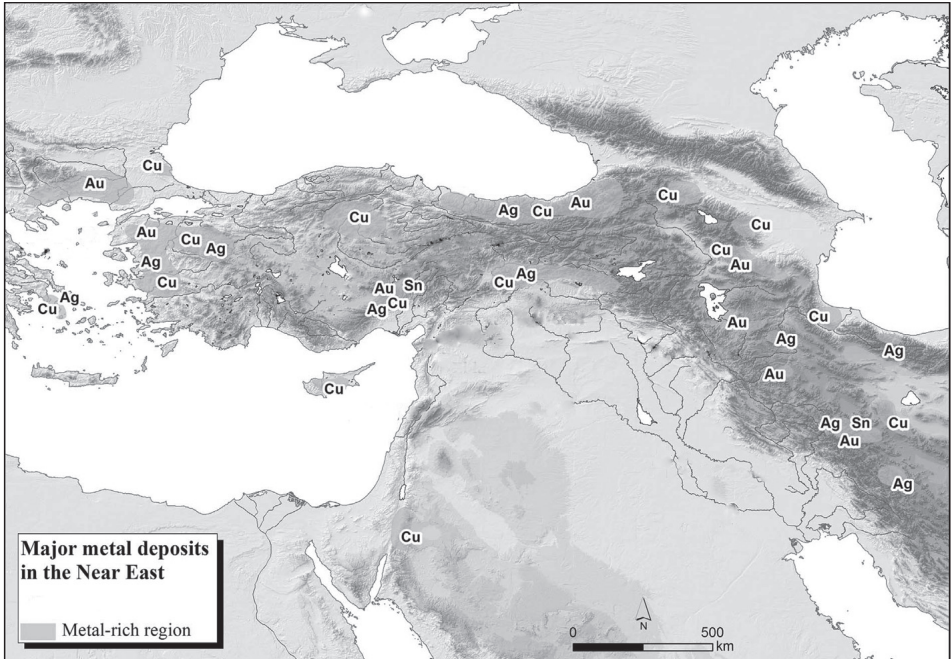

Figure 8. Location of metal-rich regions across the Near East (Au=gold, Ag=silver, Cu=copper, Sn=tin) (modified from Massa, M. – Palmisano, A., 2018, fig. 5).

Figure 9. Approximate distribution area of the Early Kurgan cultures (Martqopi / Bedeni) with indication of east-west long-distance communication corridor crossing Northern Anatolia and the Southern Caucasus (based on NASA, Visible Earth, Bluemarble images; pottery photos by the author).